

Camino Cahier 4

Relieken

De actualiteit van krachtvoorwerpen

Paul Post & Suzanne van der Beek (red.)

Camino Academie
2019

Souvenirs van de doden

De kracht van voorwerpen in de rouwcultuur

2

Guus Sluiter

Inleiding

Deze expertmeeting staat in het teken van de tentoonstelling *Relieken* in dit prachtige Museum Catharijneconvent. Van relieken in de ware zin des woords weet ik weinig. Ik doel op rooms-katholieke relieken met overblijfselen van heiligen of voorwerpen die in aanraking zijn geweest met Christus. Museum Tot Zover beschikt overigens wel over dergelijke relieken. We hebben drie kasten met daarin 42 relieken van de *fine fleur* van de heiligen, meestal betreft het relieken uit beenderen.

Zo'n christelijk relik geeft de band weer tussen de heilige en de beschouwer of bezitter. Die ontleent er kracht aan, misschien ook wel troost, en er is sprake van communicatie via en verering van het relik. Waar het botstukje voor velen zonder betekenis is, is deze voor anderen juist voorzien van een bijzondere, sacrale lading. Er worden extra krachten aan toegekend.

Voorwerpen met kracht, met een extra betekenis. Juist bij rouw kunnen deze heel belangrijk zijn. Ik zal het daarover hebben en omdat ik een beetje in de buurt wil blijven van de oorspronkelijke relieken, zal ik het vooral hebben over rouwobjecten met menselijke resten of beeltenissen van het dode lichaam. En dat in onze Nederlandse cultuur. Als iemand overlijdt wordt hij of zij gemist. We willen de herinnering levend houden en de persoon daardoor ook bij ons houden. Objecten kunnen herinneringen dragen, er kan troost uit worden geput en kracht aan ontleend.

Kortom, ik ga het hebben over krachtvoorwerpen in de context van rouw.

Haar

Botstukjes van mensen spelen een rol in de rooms-katholieke heiligenverering, maar als het gaat om de herinnering aan verloren dierbaren blijven we liever af

van deze botten. Anders is het gesteld met haar. Haar wordt al vanaf de zeventiende eeuw gebruikt als manier om de herinnering aan afwezigen of overledenen levend te houden. Allereerst gebeurde dit veel in sieraden. De combinatie van het kostbare edelmetaal met de emotionele lading die het haar had voor de drager, maakte deze sieraden zeer waardevol [*afb. 1 en 2*].

Afb. 1: Ring met haar, 19de eeuw (Museum Tot Zover, Amsterdam; langdurig bruikleen De Schatkamer; foto: Peter Lange)

Afb. 2: Rouwbroche met haar, 19de eeuw (Museum Tot Zover, Amsterdam; langdurig bruikleen De Schatkamer; foto: Peter Lange)

‘Whose hair I wear, I loved most dear’, zegt een oud Engels spreekwoord. Overigens werd haar ook verwerkt in sieraden als vanitas-symbool. Niet alle sieraden met haar zijn bedoeld als rouwobject.

Eind achttiende eeuw werden dergelijke sieraden erg populair onder een grotere groep mensen en die populariteit blijft bestaan tot in de twintigste eeuw. Terwijl eerder vooral de verwijzing naar verankeld van belang is, gaat het dan meer over familierelaties, liefde en verbondenheid. Natuurlijk zie je dat zo’n traditie van de maatschappelijke bovenlaag naarmate de tijd verstrijkt zich steeds verder naar de onderlaag beweegt. De Romantiek van de negentiende eeuw en de Victoriaanse rouwcultus droegen uiteraard bij aan de populariteit. Haarsieraden bestaan er in allerlei vormen. Er zijn sieraden zoals ringen en oorbellen met of

van haar. Sommigen hebben een abstracte decoratie met gevlochten haar. Anderen hebben voorstellingen met haar erin verwerkt. Er zijn ook schilderijtjes die men kon neerzetten of aan de wand kon hangen. Die zie je vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw.

Als je geld genoeg had kon je een haarwerker inhuren, maar je kon ook zelf aan de slag. Laatnegentiende-eeuwse magazines als *Pénélope* gaven tips & tricks aan vrouwen uit de hogere burgerij. Ook haarwerkers hadden overigens modellenboeken voor hun klanten.

Ik zal enkele voorbeelden uit onze eigen collectie laten zien [afb. 3-7].

Afb. 3 en 4: Herinneringswerk met haar, 19de eeuw
(Museum Tot Zover, Amsterdam; foto: Peter Lange)

Afb. 5: Oorhangers van haar, 19de eeuw (Museum Tot Zover, Amsterdam; langdurig bruikleen De Schatkamer; foto: Peter Lange)

Camino Cahier 4 – 2019

Afb. 6: Herinneringswerk met haar ter herinnering aan Maria Leerintveld, 1892 (Museum Tot Zover; foto: Peter Lange)

Afb. 7: Boeket van haar in vitrinekast, 1871-1914/15 (Museum Tot Zover, Amsterdam)

Het is bekend dat men het dode lichaam verbindt met negatieve connotaties. Het is vooral smerig, vies en eng. Dat merken we regelmatig tijdens rondleidingen in ons Museum Tot Zover als we haarwerken bespreken. We worden veel bezocht door ROC-klassen, verpleegkundigen in opleiding. Meestal meisjes. Meiden zitten vaak aan elkaars haar, maar veel van deze scholieren gruwen van de herinneringswerken met haar. Zodra haar het hoofd het verlaten heeft is het vies, als het van een dode is, is het nog viezer. Voor anderen kan haar juist een tastbare herinnering zijn aan een gestorven dierbare en een bijzondere betekenis hebben. We horen wel van mensen dat ze een haarlok van bijvoorbeeld hun overleden moeder ergens bewaren. Ook zijn er nog steeds mensen die haar in sieraden laten verwerken, al komt dit tegenwoordig maar weinig voor.

As

Passend bij deze tijd, waarin 64% van de overledenen wordt gecremeerd, is het natuurlijk om te kijken naar het gebruik van as als drager van herinneringen. Dat gebeurt in as-sieraden, in sierurnen of in tatoeages. As is in dit verband vergelijkbaar met haar: in beide gevallen is de overledene fysiek aanwezig bij de nabestaanden en is er contact. De verbintenis blijft en veel van de dragers zeggen dat ze

kracht ontlenen aan de nabijheid van de as van hun dierbare. Krachtvoorwerpen dus. Het kan een veilig gevoel geven om wat as van je overleden moeder of partner bij je te dragen.

Een bijzondere vorm van as-sieraden zijn de asdiamanten [afb. 8]. LifeGem maakt diamanten van de koolstof uit crematie-as. Dat levert prachtige, wel prijzige sieraden op.

Afb. 8: As-diamant (LifeGem Europe)

Maar je kan meer doen met menselijke as. Veel kunstenaars zijn bezig met rouw en herinnering. Wij krijgen jaarlijks kunstenaars over de vloer en ook studenten van kunstopleidingen en van de Design Academy. Zij zoeken naar andere manieren om rouw vorm te geven [afb. 9]. Merel van Tellingen maakte deze as-tol of schrijftol als afstudeerproject van haar studie aan de Design Academy. Ook zij maakte – net als LifeGem – gebruik van de koolstof uit crematie-as. Ze mengde dat met grafietpoeder. Je kan de tol draaien en dan tekent de tol lijnen op het papier, als een boodschap van de dode.

Afb. 9: Schrijftol met as, 2006, Merel van Tellingen
 (Museum Tot Zover, Amsterdam; langdurig bruikleen M. van Tellingen)

Navelstreng

Een heel bijzonder recent voorbeeld van het gebruik van menselijk materiaal vinden we in het Jeroen Bosch Ziekenhuis in Brabant (Den Bosch). Hier is het mogelijk om een dwarsdoorsnede van het navelstrengetje van een doodgeboren kindje te bewaren [afb. 10]. Er wordt een tekstje bij gegeven: “[...] De navelstreng bestaat gewoonlijk uit drie bloedvaten, omgeven door een gelei. [...] Dit kleine deeltje van jouw navelstreng is in ons laboratorium geprepareerd en gekleurd. Het is bedoeld als persoonlijke herinnering aan je geboorte.” Een foto van een doodgeboren kindje is er vaak niet of de foto geeft geen prettige herinnering. Dan rest dit relik.

Afb. 10: Dwarsdoorsnede van het navelstrengetje van Mirte, 2017
 (Museum Tot Zover, Amsterdam; schenking Jeroen Bosch Ziekenhuis)

Fotografie

In Europa worden vanaf de middeleeuwen doodsportretten gemaakt. Aanvankelijk vooral grafbeelden, maar vanaf de zestiende eeuw ook geschilderde portretten. Logischerwijs was dit voorbehouden aan de adel, de geestelijkheid en de hogere burgerij. Vaak hadden deze portretten een propagandistisch doel en moesten ze laten zien dat de kennis, vaardigheden en macht van de overledenen waren overgegaan op diens opvolger. In de zeventiende eeuw zien we dat de overledene wordt gemist en dat de familieband belangrijk is, ook de overledene hoort er nog bij. Ik ga nu voorbij aan de geschilderde portretten en stap gelijk over naar de fotografie, al wil ik u dit medaillon met geschilderd post-mortemportretje niet onthouden. Het dateert van omstreeks 1800 [afb. 11].

Afb. 11: Medaillon met geschilderd post-mortemportret, ca. 1800 (Museum Tot Zover, Amsterdam)

Met de uitvinding van de fotografie in 1839 verandert er bijzonder veel. Het nieuwe medium brengt het portret binnen het bereik van een grote groep mensen, omdat het relatief goedkoop en snel te maken is. Meteen verschijnen de eerste post-mortemportretten. Vanwege de lange sluitertijd was het natuurlijk praktisch dat de geportretteerde lang stil kon blijven liggen. En de tijd was er bijzonder geschikt voor. Na de Verlichting die sterk op de mens gericht was, brak in 1837 de Victoriaanse tijd aan, die de dood een meer centrale plaats in het leven gaf.

In de negentiende eeuw waren er veel periodieken gericht op fotografie waarin post-mortemfotografie regelmatig besproken. Er werden tips gegeven en er werd gediscussieerd door voor- en tegenstanders. Ene George Bradforde schreef het volgende in 1882, in een tijdschriftartikel over ‘vreemde’ opdrachten voor fotografen: “Hoe de familieleden het kunnen verdragen om naar deze foto’s te kijken kan ik niet begrijpen, tenzij ze een bijzondere voorliefde voor het afgrijpselijke hebben. Wat mij betreft, ik begrijp de noodzaak om de doden te fotograferen al helemaal niet.”

Toch afficheerden sommige portrettisten zich als specialist op dit gebied. Ze adverteerden met de mogelijkheid dat invaliden en overledenen ook in hun eigen huis konden worden gefotografeerd. De Amerikaanse firma Southworth & Hawes prees reeds in 1846 haar fotografische kwaliteiten op dit gebied aldus aan: “Wij maken miniaturen van kinderen en volwassenen direct, en van Overleden personen ofwel in onze vertrekken ofwel in privé-residenties... We troosten ons geen moeite om Miniaturen van Overleden Personen er aantrekkelijk en tot tevredenheid te laten uit zien, en ze zijn vaak zo natuurlijk afgebeeld, dat het lijkt, zelfs voor Kunstenaars, dat ze in kalme slaap zijn.”

Veel weten we niet over het gebruik van deze foto's, maar soms is er een dagboekfragment, een brief of een handgeschreven opschrift op een foto, zoals hier, op deze *carte-de-visite* met het post-mortemportret van de kleine Brusselse Marthe, uit 1886 [afb. 12]. Daarop schreef een van de ouders, in vertaling: “Herinnering aan onze lieve kleine Marthe, die op 23 maart 86 uit onze grootste genegenheid werd weggenomen.”

Afb. 12: Marthe, carte-de-visite, 1886, Gèruzet Frères, Brussel (België) (Paul Frecker/Library of Nineteenth Century Photography)

Hoe dan ook, vreselijk veel werden de doden niet gefotografeerd. Post-mortemfoto's vormden maar een zeer klein gedeelte van het totaal aantal portretten dat werd gemaakt in de negentiende eeuw. Tussen de bijna 15.000 portretfoto's die fotograaf Camille Silvy (1834-1910) maakte, zaten bijvoorbeeld slechts tien post-mortemfoto's.

Toch zijn er nog best veel oude post-mortemfoto's in omloop. In 2015 organiseerden wij een tentoonstelling hierover en we toonden er 185 uit de collectie van verzamelaar Paul Frecker. Nederlandse post-mortemfoto's uit de negentiende eeuw zijn zeldzaam, al bezit Museum Tot Zover er inmiddels enkelen [afb. 13].

Afb. 13: Post-mortemfoto van Teckla Bloemen, kabinetfoto, 1883-1891, Jacob de Vries (Museum Tot Zover, Amsterdam)

Tijdens de genoemde tentoonstelling *Post Mortem* wilden wij ook hedendaagse post-mortemfoto's laten zien. Vooral gespecialiseerde uitvaartfotografen maken dergelijke foto's. We hebben de opdrachtgevers/nabestaanden geïnterviewd en dat geeft veel en mooie informatie.

Afb. 14: Mees van der Storm (2012-2012) met zijn zusjes Linde en Roos, digitale foto, 2012, Dasha Elfring

(Stilbeeld Uitvaartfotografie, Haarlem)

Deze foto is gemaakt door Dasha Elfring van Stilbeeld Fotografie [afb. 14]. Een van de ouders van de overleden Mees zei het volgende:

... Mees mocht slechts vier maanden bij ons zijn. Naast verdriet hebben wij ook kunnen lachen, zelfs bij het mandje waarin hij lag. De kinderen legden doekjes en kleertjes rondom hem. Dat geeft ook aan hoe dicht emoties bij elkaar liggen. Ik ben trots op hoe we dit samen gedaan hebben. We hebben het nog bijna dagelijks over Mees. Er zijn geen geheimen voor de kinderen. Het leven gaat door... Herinneringen vervagen, met name voor de kinderen, die nog zo klein waren. Foto's, ze zijn de herinneringen voor later.

Een ander verhaal. Tijdens de genoemde tentoonstelling kwam Merel op de sterfdag van haar moeder eerst naar haar graf op De Nieuwe Ooster en toen kwam ze naar het museum, omdat we daar een post-mortemfoto van haar moeder hadden opgehangen.

Vingerafdrukken zijn ook een mooi persoonlijk (en niet eng) iets om te bewaren [afb. 15]. Er zijn sieraden met vingerafdrukken in allerlei vormen en maten.

Afb. 15: Hanger met vingerafdruk, 2018 (Jewel Concepts)

Weg van het lichaam

We laten de menselijke resten en de lijkenfotografie achter ons. Alle objecten, hoe onbeduidend ook, kunnen symbolen worden, ook symbolen die ons in contact brengen met dode dierbaren. En dat is van alle tijden. De Braziliaanse theoloog Leonardo Boff beschrijft in 1976 hoe de peuk van de laatste sigaret die zijn

vader rookte zo'n symbool werd, hoe zelfs de geur van Zuid-Braziliaanse tabak herinneringen aan zijn vader oproept.

Zo kan elk willekeurig voorwerp een belangrijke rol spelen in rouw en herinnering. Neem bijvoorbeeld de knoop. We hebben er allemaal honderden; op onze bloezen, overhemden, jassen, jurken en broeken. Kunstenaar Helena van Essen maakt via haar bedrijf *parlAmore* rouwsieraden van deze knopen, die opgevat kunnen worden als relieken van de gemiste persoon [*afb. 16*].

Afb. 16: Rouwknop, 2007, Marian van Essen/parlAmore (Museum Tot Zover, Amsterdam)

Zelf schrijft ze:

Zo'n knoopje is zo vaak door de overledene aangeraakt dat het echt een tastbare herinnering aan hem of haar vormt, zeker als het een knoopje is van een kledingstuk dat voor jou als nabestaande een speciale betekenis heeft: de zondagse jurk van je moeder, het favoriete hemd van je vader, noem maar op.

Op haar website¹ staan mooie reacties, die goed aangeven hoe de rouwknop functioneert:

De Rouwknop geeft mij de mogelijkheid om op een subtiele manier mijn vader te eren en te herdenken, maar geeft ook steun in lastige situaties. Dan heb ik het gevoel een 'beschermengel' bij me te hebben. Aan de steen hangt een emotionele waarde en die wil ik niet altijd om mij heen hebben. Daarom is het voor mij altijd een bewuste keuze wanneer ik hem opspeld. (*Maureen Birney*)

¹ www.parlamore.nl

Als ik mijn Rouwknoop draag voel ik me verbonden met mijn vader. Dan denk ik soms opeens aan iets dat hij gezegd heeft, een grapje dat hij maakte, of aan die zomervakantie waarin hij me leerde vissen. Ik hoef er niet altijd over te praten dat hij er niet meer is, de Rouwknoop symboliseert voor mij een stilzwijgende verbondenheid die ik koester. (H.B.)

Zo kan een knoop van een paar cent grote waarde hebben.

Taart-urn

Ik keer nu terug naar crematie-as voor een feestelijke afsluiting van mijn presentatie [afb. 17].

Afb. 17: Taart-urn voor de as van Guus Vleugel, keramiek, 1998, Guusje Beverdam (Museum Tot Zover, Amsterdam)

Hier is een extravagante taart, vrolijk en *over-the-top* gedecoreerd. De originele kaarsen zitten er nog in. De taart van keramiek is gemaakt door Guusje Beverdam en we hebben hem onlangs verworven. Twintig jaar lang werd de as van toneelschrijver Guus Vleugel bewaard in deze taart, in deze reliekhouders zou je bijna zeggen. Vleugels partner Ton Vorstenbosch wilde de as in huis hebben, maar wilde niet dat die in een urn-achtige urn zou zitten. De as moest bewaard worden in iets moois, in iets vrolijks. De taart-urn stamt uit 1998 en past in de trend van de extravagante uitvaarten uit de jaren 90. Het was de tijd dat veel mensen uit de uitgaanswereld en de gay-scene bezweken aan AIDS. Hun uitvaart moest zijn zoals ze hadden geleefd: feestelijk. Of de taart-urn aanbeden werd weet ik niet.

Maar betekenis had-ie zeker voor Ton Vorstenbosch en hun vrienden en familie.
En dat het een blikvanger was weet ik wel zeker.

Kortom: een krachtig rouwvoorwerp.